

DEVLET VE DİN

Egemenlik İddiasında Bulunan Güçler Arası Modeller*

Prof. Dr. Otto Depenheuer*,

Çev. Doç. Dr. İlyas Doğan

I. LAİK DÜNYADA DİNSELLİK

Jakob Burckhardt “ Dünya Tarihine Yaklaşımlar” adlı ünlü eserinde devlet, din ve kültürü tarihe yön veren üç ana itici kuvvet olarak ele almıştır³⁶. Her üç etken de kendilerine has kurallara tabi olarak birbirlerini etkileyerek aralarında oluşan ilişkiler vasıtasıyla devletlerin ve ulusların tarihini oluşturdular. Dinsellik Avrupa’da dünya tarihini oluşturan bu üç güçten biri olarak görünmektedir. Avrupa’da Rönesans ve Reform akımları ile ortaya çıkan ve anayasal düzlemde din özgürlüğü garantisıyla beslenen laikleşme süreci, 19.yüzyıldan beri varlığını sürdüren somut bir hedef ve 21.yüzyıl başlangıcında “Hristiyan batı kültürünü” dinsellikten uzaklaştırarak kutsallığı aşındıran bir etken olmuştur³⁷. Bir dünya tarihi süreci olarak sekülerleşme, kiliselerin kendi kendilerini laikleştirmelerinin bir sonucu olarak dinsel gerçekliği nötrleştirdiği gibi, dini inanç içeriğinin boşaltılması ve kutsallığın kaybolması ile mantıksal sonuçlarına ulaşmış gözükmektedir.

Bir toplumun dünyevileşmesi sürecini açıklayan birbiri ile çelişen gelişmeler de görülmektedir:

Müslüman gruplarca kutsallık gereksinimi bağlamında İslam’ın yeniden yorumlanmasına ilişkin ortaya atılan görüşler, grup kültürünün birer yansıması olarak çoktandır unutulmaya yüz tutmuş dini bir canlılık örneği olarak kendini göstermektedir. Gerçi dünya tarihinin gelişim sürecinin tamamen dini bir konu haline getirilmesinden kuşku duymak tamamen bir inanç meselesidir. Fakat kutsallık sorunu kendini açıkça belli etmese

* Bu çalışma Otto Depenheuer/Ilyas Doğan/ Osman Can (Hrsg.) **Zwischen Säkulari-tät und Laizismus**, LIT Verlag, Münster 2005, s. (9-26) dan alınmıştır.

* Universität zu Köln.

³⁶ Weltgeschichtliche Betrachtungen //1868//, 1969

³⁷ Karş. Vgl. *Otto Depenheuer*, Religion als ethische Reserve der säkularen Gesellschaft? Zur staatstheoretischen Bedeutung der Kirche in nachchristlicher Zeit, in: Nomos und Ethos (hg. v. Otto Depenheuer, Markus Heintzen, Matthias Jestaedt und Peter Axer), 2002, S. 3 ff.; *ders.*, Ortsbestimmung der Kirchen [erscheint dem-nächst]. – Symptome für die Entchristlichung Europas aus jüngerer Zeit: Kruzifix-Entscheidung des Bundesverfassungsgerichts (BVerfGE 93, 1 ff.)

bile daima mevcuttur. Bu mevcudiyet insan var olduğu sürece cazibesini koruyacaktır. Çünkü bütün insanlar kendi varlıklarını açıklayan bir mana arayışı içindedirler. Bu bağlamda insanlar kendilerini kesin bir güven ve nereye gittiklerini eldeki veriler ışığında kesin olarak belirleme çabası içindedirler.

Her şeyin her zaman farklı olabileceği düşüncesi ilişkilerin istikrarlılığı, düzenliliği, çelişkiler dünyasında kendi yönünü belirleme ve anlamlandırma, geleceği öngörebilme, gelişmeleri önceden hesaplayabilme, geleceği yönlendirme arzusu açısından korkutucu olabilecektir. Güvenlik-ruhsal yada benzeri anlamda- özgürlük, insanın vazgeçilmez gereksinimi olarak demokrasi ve refahtan çok daha öncelikli nitelenmektedir. Biz aşağıdaki çalışmada küreselleşme çağında ve başlarında bulunduğumuz 21.yüzyılda ortaya çıkan terörist dünya savaşı gibi oluşan antropolojik yapılar ile gelecekte yaşanması muhtemel bu (gelişmeler) hakkında bir deneme niteliğinde bir inceleme yapma amacı gütmekteyiz.

Mana arayışı insanın ölümlü bir yaratık olmasından dolayı önemsiz olarak nitelenemez. Aksine insanın ölümlü bir yaratık olması mana arayışını daha da anlamlı kılmaktadır. Çünkü insan kendisinin ve dünyanın neden var olduğunu ve neden insan ve dünyanın bir hiçlik olmadığı sorusunun cevaplarını sorgulamaktadır. İnsan kendi varlığının çok daha başka bir şekil alabileceği, bu konuda mutlak ve belli kanunların bulunmadığı, bu nedenle bir kesinlikten söz edilemeyeceği gibi her şeyin manasızlığı ve tesadüfiliğine dönük tipik açıklamalarla tatmin olmayabilir. O, hayatını anlamlı bir ortamda anlamak için yaşamını biçimlendiren ve varlığını sürdüren bir bağlantı noktası bulma arayışı içindedir. Fakat bu bağlantı noktalarını salt kendi bireysellik anlayışında bulamaz. Çünkü bireyin kendi maddi varlığı sonludur. Bu sonlu varlık nihayet ölümle beraber kaybolan, soyut olmayan bir anlamı ifade eder. İnsan anlam ve doğruyu bulma arayışını temellendirmekte, kendince bağlantılar kurmak ve birey olarak kendi varlığını soyut bir şekilde anlamlandırmakta tarih felsefesi, ideoloji veya dinsel bakış açılarından bir veya birkaçından yararlanır. Din, karmaşıklığı azalttığı takdirde ve böylece günlük yaşamı kolaylaştırdığı oranda hayata anlam katmakta ve yaşamayı anlamlı hale getirmektedir. Elbette metafizik sorununun mevcudiyeti geleneksel dinlerin veya tarih felsefesi sistemlerinin cevaplarının doğruluğunu ispatlamaz. Fakat metafizik, insanın halen kabul gören ve propagandası yapılan tarihin sonu ve din konusunda aykırı düşünceler üretmesine de olanak sağlamakta, böylece din ve ideolojide yeni

düşüncelerin ortaya atılmasında insanın belirleyiciliğinin devamına hizmet etmektedir.

II. UYUŞMAZLIK: EGEMENLİK TALEP EDEN İKİ İKTİDAR

Her devlet için dinsel metafiziğe dayalı –özellikle dini cemaatlerde kollektifleşmiş haldeki -bireysel mutlak doğru anlayışları onun iktidarını dolaylı olarak tehdit edebilecek, varlığına yönelik bir meydan okumayı ifade eder. Çünkü her iki-dünyevi ve uhrevi- iktidar da egemen olma amacı güderler. Bu anlamda din kendi mensupları, devlet de vatandaşları üzerinde tek egemen olma iddiasındadır. Böyle olunca modern, egemen ve laik devlet kendi sınırları dahilinde vatandaşları, dine ilişkin talepler ve kanaatlerde karşısında da en yüksek karar organı olma iddiasındadır³⁸. Gerçi devlet, siyasal mantık gereğince yurttaşlarının dini inançlarını ve dini toplulukların ibadet gereksinimlerini dikkate almaktadır; fakat, egemenliği elinde tutmasından dolayı dini özgürlüklerin ne oranda dine özerklik sağlayacağı ve dini faaliyetlerin sınırını belirlemekte nihai belirleyicidir. Güç kullanma ayrıcalığı sayesinde dirençle karşılaşırsa bile devlet, devlet kuramı bağlamında egemenlik iddiasını psikolojik olarak şüpheli hale sevk edebilecek ve böylece egemenlik iddiasında bulunanlara karşı, kararlarını zorla uygulayabilir³⁹.

Fakat din de iktidar talep etmektedir. Bu talep dinin tanrısal vahiy gerçekliğinin bir tebliğcisi ve taşıyıcısı konumunun ve bu haliyle maddi dünyayı aşan bir kutsallığın aracısı olmasından kaynaklanmaktadır. Ebedi bir yaşam vaadi karşısında dünyevi değerler sararıp solan, bazı hallerde görece değersiz ve hatta bir hiç mesabesine ineceklerdir. Devlet gerçi öldürebilir, psikolojik yaşamı sona erdirebilir, fakat din, öbür dünya ile bağ kurar ve ebedi saadet vaat eder. Dini inançla bütünleşme ve gerçeklik dünyevi olan her şeyden önceliklidir: İnanan biri ebedi saadetin tehlikeye atmaktansa ölümü göze alır. Her ne kadar diğer konularda farklı düşünceler, birbirlerine karşı düşmanca tutum içinde olsalar da, ebedi hayatı dünyevi hayata tercih etme hususunda bütün mezhepler fikir birliği içindedirler.

Bir dinin gerçeklik iddiası devlete ilişkin konuları da kapsar. Bu mada din metafizik meşru egemenlik iddiasını devlete yöneltmekte, bu durum, devlet ve din arasındaki iktidar çekişmesi sorununa dönüşmektedir. Devletin ve dinin egemenlikte hak iddiası şeklindeki çelişkili mantık teorik olarak birbiri ile uzlaşabilir değildir: Egemenlik kavramsal olarak

³⁸ *Helmut Quaritsch*, Staat und Souveränität, 1970; *Stefan Muckel*, Religiöse Freiheit und staatliche Letztentscheidung, 1997.

³⁹ *Max Weber*, Wirtschaft und Gesellschaft, 4. Aufl., 1956, S. 29, 829 ff.

paylaşamazdır ve devlet ve dinin öne sürdükleri gerçeklik bir uzlaşmaya olanak vermez. Bu uzlaşmazlığın bir sonucu olarak devlet akli ve şehitlik kurumu egemenliğin bu mantığından istifade eder. Bu gerilimli temel yapılanma devlet ve din ilişkisinin zamandan soyut olarak devlet kuramı, anayasal ve siyasal konularda meydan okumaların ortaya çıkmasında rol oynamaktadır.

Aşağıdaki görüşler Jacob Burckhardt tarafından geliştirilen, aslında daha önce başkalarınınca çok farklı şekillerde somut olarak öne sürülmüş, din-devlet ilişkisi modeli anlayışına dayanmaktadır. Açıklamalar tarihsel açıklamalar olarak değil günümüzdeki konu hakkındaki ilişkiler ve gelişmelerle bağlantılı bir sistem oluşturma çabası olarak görülmelidir.

III.DİNİN İKTİDAR İDDİASI BAĞLAMINDA DEVLET

1.Yapı

Tarihsel olarak devlet ve dinin en eskiye uzanan ilişkisi dinin siyaseti ve devletin hukuk düzenini geniş bir şekilde etki altında tutmasında gözlemlenmiştir⁴⁰. Din tanrısal gerçeklikten güç ve ilham almakta, dünyevi alanda doğrudan din kaynaklı⁴¹, dolaylı olarak da siyasi yönetimin manevi meşruluğunu belirlemeye dönük siyasi iktidar talebinde bulunmaktadır. Böylece ilahi mağfaret düşüncesi, kiliseleri Roma kilisesinin manevi koruması altına alması karşılığında⁴² Kutsal Roma İmparatorluğunun siyasi kurumlarını meşrulaştırdı. Ruhbanların örgütlenmesi ve sınıflandırılması konusunda tarihte çok sayıda görüldüğü gibi günümüzde de yeniden İran'da "İslami Cumhuriyet" adı altında gözlemlenmektedir.

2.Meşrulaştırma

Dindarlığın varoluşsal anlamı, dünyada insanlığın bir arada yaşamı için de kapsayıcı ve istisnasız dinsel taleplerin ölçülülüğü, siyasi meselelerde de rehber alınmalıdır. Dini gerçekliği ebedi ve saptırılamaz tanrısal düzen şeklinde yansıtmak, -dini gerçeklik mantığına göre- dünyada ve dünya için de belirleyici olmalıdır. Dinsel olan yanlış olamaz ve dini bakımdan yanlış olan dünyevi ortamda doğru olamaz. Tanrısal düzenin modeli olarak düşünülen dünyada her şeyin belirli yeri, işlevi ve hukuku vardır. Bu düşünce

⁴⁰ Burckhart (N 1), S. 106 ff.

⁴¹ Teokrazi düşüncesinin potansiyeli için bkz. *Jan Assman, Herrschaft und Heil*, 2000.

⁴² Krş. "Alman Milletinin Kutsal Roma İmparatorluğu" nun "kutsallığının" tarihsel gerçekliği ve düşüncesi için bkz. *H. Hattenhauer, Über die Heiligkeit des Heiligen Römischen Reiches*, in: Brauneder, W. (Hg.): *Heiliges Römisches Reich und moderne Staatlichkeit*, 1993, S. 125 ff.

İddianamenin Unsurları ve İadesi

tarzında Tanrıda ve vahiylerinde hem ruhani hem de dünyevi alanda emredicilik mevcut olduğu için dünyevi olanın tanrısal düzene aykırılığı kuramsal olarak mümkün değildir. Uygulamada görülen aykırılıklar günah olarak ve yorumlanmalı ve buna göre değerlendirilmelidir.

Dünyanın dini açıdan anlamının çerçevesi ve kesinliği, monoteist dinlerin vahiylerinde otantikliğin hayata geçirilmesi, kapsamı ve dini gerçekliğin meşruluk sağlaması, gibi konularda farklılık göstermektedir. Bu bağlamda kural olarak Hristiyanların kutsal yazıları ve Müslümanların Kur'anı birbirinden ayrılmaktadır. Kur'andan farklı olarak İncil, dünyevi meselelere hukuki kaynaklık edecek kurallar içermemekte; Kur'anın aksine İncil, sadece müminler için bağlayıcı ahlaki kurallar olarak etkilidir. Hristiyanlık Roma (İmparatorluğu topraklarında) yayılma sürecinde roma hukuku sistemi ve bu hukuk sisteminin (getirdiği) kurumları benimseyebilirdi ve bu nedenle kendini vahiylerden dünya meselelerine ilişkin kurallar çıkarmak zorunda hissetmemişti. Bunun yanında bizzat İncil'de dünya ve kilise iktidarını birbirinden ayırmaya yarayacak bir filiz mevcuttu⁴³, Agustinus yaptığı "civitaes terrane" ve "civitas dei" ayrımında⁴⁴, Luther "iki imparatorluk öğretisinde"⁴⁵ ve anayasal devlet laikliğin ve yurttaşın din özgürlüğünün birbirinden ayrılmasında kurallar geliştirmiştir⁴⁶. Hristiyan öğretinin bu mantığı gereğince, her ne kadar önemli siyasi itirazlarla maruz kalmış olsa da, dünyevi meseleler üzerinde (kilisenin) egemenlik kurma iddiaları tedricen terk edilmiş, dünyanın kendi dünyevi laik yasaları, "dünyaya dair olan dünyanın, Tanrıya ilişkin olan Tanrınınır" ilkesinin geliştirilmiş olması tesadüfi değildir.

Buna karşılık Müslümanların çoğunluğunun yorumuna göre Kur'an, insan yaşamının bütün yaşam alanlarında sadece dini yükümlülükler değil bağlayıcı hukuki kurallar da içermektedir. İncil'den farklı olarak Kur'an doğrudan ilahi emirleri ifade ettiğinden ona sadakat, değiştirilemezliği, yorumdaki sınırlamalar (konusundaki farklılıklar) Müslümanlar açısından kaçınılmaz sonuçlara yol açmaktadır. Kur'an için ondan uzaklaşmak, onu

⁴³ Karş. Öncelikle Röm. 13, 1 – 7.

⁴⁴ *Augustinus*, *De Civitate Dei* [413-426]

⁴⁵ *Martin Luther*, *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei* [1523]

⁴⁶ Hristiyan Avrupa bağlamında devlet ve din ilişkisini düşünce tarihi açısından inceleyen kaynaklar için bkz. *Paul Mikat*, *Das Verhältnis von Staat und Kirche nach der Lehre der katholischen Kirche*, in: *Handbuch des Staatskirchenrechts*, Bd. 1, 2. Aufl., 1994, § 4, S. 111 ff.; *Martin Heckel*, in: ebd. § 5, S. 157 ff. (Protestan bakış açısından).

tarihi ve eleştirel olarak yorumlamak ve hayatın dini boyutları açısından geçerliliğini sınırlamak bizzat Tanrıya isyan etmekle eş manaya gelir. Devlet ve dinin birbirinden ayrılması (Kur'an açısından) düşünülemez. İslam anlayışına göre laik devlet kuramsal olarak önceden düşünülmüş değildi ki hayata geçirilsin. Laiklik ve dünyanın kendine has yasaları günahlılar. Bu bilgilerden İslam'ın günümüze kadar- kültürel ve toplumsal sonuçları itibarıyla- dini egemenliği dünyevi egemenliğin üstünde tutma anlayışını temsil ettiği (anlaşılmaktadır).

3.Etkileri

İki iktidarın birliği- devletin ve dinin- büyük kültürel ve siyasi sonuçları beraberinde getirmiştir. “Kutsal hukuku (uygulayan) toplumlar gerçekten bir şey (amaç) için var olmuşlardır ve geride güçlü bir iz bırakmışlardır; (...) burada insanın bireyselliği engellenmiş ve birey sadece bütün içinde (bireyi ifade etmiştir)”⁴⁷. Günümüzde hem Hristiyan hem de Müslüman misyonerliği açısından siyasi sonuçları bakımından (bu dönemler ilişkin) dinsel motiflerden ilham alarak-Mısır Piramitlerinden Kudüs'teki Mescid-i Aksa ve Köln Katedraline kadar- başarıya ulaşmış az sayıda dini sanat eserinden bahsedilebilir.

Bunun olumsuz tarafında dini bakımdan belirlenmiş bir siyasi düzen bulunmaktadır. Bütün davranışlar objektif bir düzenin hayata geçirilmesi olarak düşünüldüğünden bireyselliğin baskı altına alınması ve bireysel olan her şeyi engellemek temel bir kuraldı. Fakat sadece her tür bireysel gelişim engellenmiş değildir. Siyasi ve ekonomik düzeni değiştirmeye veya düzeltmeye dönük her türlü çaba da önlenmiştir. Çünkü “mevcudu değiştirmeye dönük her girişim küfür” ile eş anlamlı yorumlanarak bundan dolayı siyasi sistemin özgürlüklere kapalılığı ve değişime kapalılığı zorunlu bir sonuç olarak doğmuştur: “Bu kutsal taşlaşmada daha ileri bir gelişme imkansızdır”⁴⁸. Değişim yasağı ve böylesi bir bireysel gelişim eninde sonunda zorunlu olarak dine dayalı ama onu istismara hizmet edecek bir baskı rejimi ile sonuçlanacaktır. Din devlet ile sıkı bir iç içelik de elde edebilir. Fakat dinin belirleyicilikteki üstünlüğü zamanla dünyevi ve dini alanı birbirinden ayırmanın fitilini ateşlemeye hizmet etmekte ve uzun dönemde dinin etkisini kalıcı şekilde zayıflatmaktadır⁴⁹.

⁴⁷ *Burckhardt* (N 1), S. 107

⁴⁸ *Burckhardt*, (N 1), S. 107.

⁴⁹ Sadece reformasyon siyasi iktidar ve ruhani iktidarın sıkı bir şekilde iç içe geçmişliğini açıklamaz. Mollaların İran İslam Cumhuriyetindeki sınırsız siyasi iktidarları da

IV.DEVLETİN DİN ÜZERİNDE İKTİDAR TALEBİ

1.Yapı

Sadece din devleti kendi iç dünyasındaki kurallarının bir uzantısı olarak niteleyip siyasi alanda belirleyicilikte öncelik talep etmeyebilir, aynı zamanda devlet de din üzerinde egemen olma cüreti gösterebilir. Gerçi bu ikinci durumda her iki iktidarın da çıkış noktaları kural olarak farklıdır. “Dini iktidar talebi” mevcut bir devleti yada devlet ve dinin birbirinden ayrılmadığı bir devletin varlığını gerektirir; (böyle bir olasılıkta) devlet bağımsız bir iktidar olarak (sadece) kendi davranış mantığı açısından düşünülemez. Buna karşılık devlet otoritesi din karşısında ancak kendisinin laikliği benimsemesi ve davranışlarını buna göre sınırlaması, bu bağlamda kendisini dinin de sınırladığını kabul etmesi halinde iktidar talebinde bulunacaktır. Bu laik egemenlik talebi sadece dinin kendisini devlete ilişkin meselelerde etkilemesinden korunmakla sınırlı değildir. Bununla devlet aynı zamanda dinin devletin iç işlerine ilişkin işleyişini etkilemesini ve metafizik konularda gerçekliği belirleyicilik iddiasını önlemenin yanında dinin, siyasi potansiyelini etkisizleştirmek veya kendi laik amaçlarına hizmet edecek şekilde yararlanmak amacı da güder.

2.Meşrulaştırma

Din karşısında siyasi iktidar talebi öncelikle devlet egemenliğinin üstünlüğü veya devletin barışı sağlama garantisi olmak üzere iki meşruluk kaynağından yararlanmaktadır.

a)Egemen Olarak Dine Üstün Devlet

Devletin egemenlik iddiasının ortaya konuluşu siyasi iktidarın dine egemen olması anlamına gelmektedir. Devlet ve dinin ayrılması siyasi iktidarın sınırlarını ortaya koyabilmektedir. İktidar sadece insanın dış dünyasını kapsar fakat inanç dünyasını değil. Buradan hareketle iktidar dinde rekabeti insanlar üzerinde hakimiyet kurma olarak görür. Devlet egemenliğinin üstünlüğü farklı şekillerde kendini gösterebilir:

- Bütün dini yaşama ilişkin düşünce beyanlarını devletin dine karşı aktif mücadelesiyle baskı altına alınması (bunlardan biridir). Tarihsel örnekler olarak

---

dinin siyasi yönetimdeki belirleyiciliğini gösteren ama çok çabuk çökebilecek bir (örnek oluşturmaktadır).

Fransız Devriminin akla olan inancı veya komünist dünyada tarihi materyalizm (konuya ilişkin örneklerdir).

■ Dini araç olarak kullanarak dini devlet amaçlarına hizmet amacıyla kullanmak. Tarihsel olarak bu konuda Avusturya'da görülen Josefincilik⁵⁰, Almanya'da Hitler Döneminde ("Alman Hristiyanları İnanç Hareketi")⁵¹ ve günümüzde Çin'de ulusal bir Katolik kilisesi kurulması girişimi (dikkati çekmektedir).

Devletin kiliseye karşı mücadelesi tek başına ümit verici değildir. Dinlerin sahip oldukları iktidar "bu dünyaya ait olmadığı" için daha başlangıçta devletin dini yenilgiye uğratma (çabaları) başarısızlığa mahkumdur. Devlet görmediği bir rakibe karşı mücadele etmekte, (bu amaçla) dinin doğasına uymayan araçlarla ve kendi iktidarına dahil olmayan kutsallık alanındaki bir amaca ulaşmayı hedeflemektedir. Hem dine karşı mücadele hem de dinin (devletçe) istismar edilmesi her halükarda insanın dışında bir alana ilişkin olsa da asla insan zihninin ötesinde değildir.

b)Dinler Arasında Arabulucu Olarak Devlet

Devletin dinler üzerinde üstünlüğü sadece laik devlet egemenliğinin din üzerindeki egemenliğini değil, aynı zamanda siyasi iktidarı hedef alan dinsel oluşumlarla mücadeleyi de meşrulaştırır. Çoğu zaman devletin bu mücadelesi tam tersine mücadele içindeki dinlerin saldırganlık eğilimini yatıştırmaya da hizmet eder. Devlet egemenliği bu bağlamda rekabet eden dinsel üstünlük mücadelesi tarafları arasında barışı tesisi anlaşılmaktadır. Devlet dinleri araçsallaştırmamakta, aksine dinlerin dünyevi krizlere yol açma potansiyellerini ortadan kaldırmaktır. Dinler karşısında devlet egemenliğinin üstünlüğü dini dünyevi siyasi amaçların hizmetine adamaya değil barışa hizmet etmektedir⁵². Bu bağlamda devletin egemenliği, dine

⁵⁰ Josephincilik için karşı. *Christoph Link*, in: Deutsche Verwaltungsgeschichte, Band I, 1983, S. 539 ff. m.w.N. Avusturya'da 19.yüzyılda II. Josephin tarafından uygulamaya konan devlete bağlı farklı kiliseler kurulması, bu olanağın sadece Katolik mezhebi mensuplarıyla sınırlı tutulmaması, manastırların kapatılmaları ve kilise görevlilerine maaş ödenmeye başlanması devletin, kiliseleri kontrol altına alma girişimi olarak nitelenmiştir. (Çev.)

⁵¹ Bkz. *Christoph Link*, Staat und Kirchen [in der Zeit des Nationalsozialismus], in: ebda., Band IV,1985, S. 1002 ff.

⁵² Zum Ganzen m.w.N.: *Otto Depenheuer*, Wahrheit oder Frieden. Die fundamentalistische Herausforderung des modernen Staates, in: Essener Gespräche 33 (1999), S. 5 ff., insbes. 18 ff.

İddianamenin Unsurları ve İadesi

devlet aracılığıyla hakimiyetin söz konusu olmadığı bunun aksine her iki alanında birbirinden iç barışı sağlamaya tesis edecek şekilde ayrıldığı bir kuvvetler ayrılığı modeli anlamına gelmektedir. Sonuçta devlet egemenliği dünyevi ve dini iktidar iddialarını birbirinden ayırmayı garanti etmektedir. Sistematik olarak iki ayrı iktidara dayalı bu düzen devletin dinler karşısında üstünlüğü demektir. Çünkü devlet hakem rolünü ancak güç kullanma tekeline sahip olduğu takdirde yerine getirebilir. Çalışmada kullanılan yöntemsel nedenlerle devlet egemenliğinin dinlere karşı olmadığı veya dinler üzerinde egemenlik kurma amacını hedeflediği konuları bu başlık altında incelenmeyecektir⁵³.

3.Etkileri

Siyasi mücadele, dinleri tarafsızlaştırma yada araçsallaştırma kısa süreli çözümler, iktidarın güçlenmesi yönünde etkiler gösterebilir. Fakat uzun dönemde ortaya çıkan sonuçlar genelde yıkıcıdır.

a)Dünyanın metafizik açıdan temizlenmesi bir yandan akılcılığın sorgulanmaması dini meseleleri (eleştirilerden) muaf hale sokmaktadır. Bu, dini tasavvurların durdurucu etkisinin ve yasaklarının aşılması anlamına gelmektedir. Dünya bilimsel olarak bütün yanları ile incelenebilir. İnsanın dini açıdan sınırlanması tarihsel süreçte sosyal ve doğa bilimlerinin zaferine yol açmıştır. Batı dünyasında Rönesans ve reformasyondan sonra laik düşünce dini vesayetten kurtulmasaydı böyle bir şey düşünülemezdi. İslam dünyasının geniş bir bölümünde sosyal bilimler ve doğa bilimleri alanında yaşanan geri kalmışlık dinsel etkilerinden dolayı (batı dünyasının) aksi bir örneği ifade etmektedir. İşleyen siyasal sistemin, bilimin veya ekonominin kendine özgü bir mantığı yoktur. Çoğu zaman her şey öncelikle dini düşüncelerle uyum olup olmadığı araştırılmasıdır.

b)Diğer taraftan (modern) egemen devlet ruhsuz bir mekanizmaya dönüşmekte, akılcılığın duygusuzluğu, makineleşen yapısal soğukluk, insanın anlam ve doğruyu bulma gereksinimini tatminsizleştirebilmektedir. Din dışı dünya iktidarın ötesinde siyasetin anlamsızlığına yol açan sonuçlar doğurmaktadır. Bu durumu önlemek için dini siyasi olarak başarıyla yenmiş olan devlet, yurttaşlara dindarlığı siyasi tabularla tamamlama dönük yasaklanan (ama) ifade edilemeyen yeni alanlar, alternatif metafizik seçenekler göstermeli⁵⁴, böylece yurttaşlarının kişisel hayatlarına anlam katan tercihler

⁵³ Bkz. Aşağıda başlık IV

⁵⁴ Ayrıntı için bkz. *Otto Depenheuer*, *Recht und Tabu*, in: ders., *Recht und Tabu*, 2003, S. 14 ff., 20 ff.

ortaya koymalıdır. Kısaca; devlet tamamlayıcı din ve elbette bunun sınırlarını ve sınırsızlığını oluşturmalıdır. 20.yüzyılda farklı şekillerde görüldüğü gibi totalitarizm örnekleri, dini hizmetine almaya dönük iktidar kavgası ve mantığı güden devletin (ürünüdürler).

V. DEVLET VE DİN ARASINDA EGEMENLİK PAYLAŞIMI

1.Yapı

Devlet ve din ilişkisinde üçüncü model rekabet eden egemenlik iddialarının bir paylaşımına gitmeleridir: Devlet ve din her iki alanda da egemenlik iddiasında bulunmakta fakat karşılıklı ve sınırlı olarak birbirlerinin egemenlik taleplerini kabul etmektedirler. Devlet dinsel alan ve metafizik manada yaşam alanında kurallar koymakta, din ise anayasal imkanlar dışında toplumsal ve demokratik irade oluşumlarına katılma süreci ötesinde siyasi bir iddiada bulunmamaktadır. Bu paylaşım düzeni ile her iki güç arasındaki ilişki modern laik devleti ifade etmektedir⁵⁵. Devlet içsel mantıksal ölçütlerine göre kendi iradesi ile dinleri özerk halde bırakmakta, temel hak olarak (garanti edilen) özgürlüğü meşrulaştırmaktadır. Dinler dinsel gerçekliği kendi cemaatleri üzerinde belirleme iddialarını ve din özgürlüğü üzerindeki etkilerini meşrulaştırmış olmaktadır.

Dünya tarihinde görülen bu iki güç tarihsel olarak mantıksal gelişiminin son noktasına gelmiş değildir. Kuramsal olarak Th. Hobbes bu modeli din savaşlarından esinlenerek yeni çağ başlarında geliştirdi. (Hobbes'in ortaya attığı) bu formül Avrupa'nın 300 yıldan fazla süren laiklik sürecinin bir sonucu olarak oluşmuştur. Gerçi laiklik uygar bir kültürel kazanım olarak değerlendirilmektedir, buna rağmen, gene de (laiklik) istikrarsız, tehlikeli, sadece işlevsel fakat mantıksal olarak mutlaka gerekçelenemeyen bir tarihsel yapılanma olarak (değerlendirilebilir).

Devletin ve dinin güç paylaşımının devletçe garanti edildiği bu modern sistem kuramsal olarak köklü sorunlar ve siyasi bakımdan görünmeyen tehlikelerle karşı karşıyadır⁵⁶. Devletin laikliği sadece işlevsel olarak devletin barışı sağlama ödevini meşrulaştırmaktadır. Dinin gerçeklik iddiasını devlet dolaylı şekilde belirsiz hale sokmaktadır. Metafizik gerçeklik karşısında dünya barışı sadece zorunlu ikincil bir mana ifade eder. Gökyüzünü

⁵⁵ Temel güncel düşüncelere ilişkin ayrıntılar için bkz.*Stefan Mückl*, *Europäisierung des Staatskirchenrechts*, 2005.

⁵⁶ Karş. II. Başlık altındaki açıklamalar

İddianamenin Unsurları ve İadesi

kesinlikle bilen ölümden korkmaz⁵⁷. Ayrıca bu model özünde çelişik ve ihtilaflara gebedir. Egemenlik kavramsal ve gerçeklik olarak bölünmeye müsait değildir. Her iki güç birbirinin alanına girmeyi denemektedirler. Dinsel gerçeklik bu dünyada gerçekleşebileceğini öne sürmekte ve bu nedenle hareket alanının sınırlılığını kabul etmemektedir. Diğer yandan devlet egemenliği dinsel iktidar iddialarına tahammül göstermemektedir. Bu nedenle hiçbir anayasa bu iki ayrı tarihsel farklı bakışa sahip güç arasındaki güç paylaşımını sürekli garanti edemez. Avrupa’da, kendini kendisine müsaade edildiği oranda toplumsal bütünlüğe adadığı için günümüzdeki kendini laikleştiren kiliselerin siyasi bakımdan zararsızlığı bir “gerçeklik (iddiası)” yeteneğinin varlığı konusunda yanıltıcı olmamalıdır⁵⁸. Uygarlık olarak laikliğin işleyebilme yeteneği, var olan mantığı ve tehlikelerinin de analiz edilmesi bu güç paylaşımından daha önemlidir.

2.Meşrulaştırma

Güçler bölüşümüne dayalı devlet ve din ilişkisi iki meşruluk kaynağından yararlanmaktadır. Bunlar; tarihsel açıdan devletin birbiri ile rekabet eden dini topluluklar arasında barışı sağlaması, sistem teorisi açısından siyasi davranış mantığının sınırlılığının anlaşılmasıdır.

a) Din Savaşında Barış Sağlayıcısı Olarak Devlet

Tarihsel temel örnekler olarak devlet ve din ilişkisinde “dini egemenlik altında devlet” ve “devlet egemenliği altında din” tarihi kendine özgü koşulların ürünüdür. Bu özel koşullar kapalı ve homojen toplumlar, siyasi örgütlenme ve dini inançların bire bir çakışması (*cuius regio, eius religio*) görülür⁵⁹.

Reformasyon çağı sonrasında olduğu gibi koşulların ortadan kalkması, yabancı dinlerin topluma nüfuz etmesiyle siyaset bütün yurttaşları için bir tek dini gerçekliği bağlayıcı meşruluk aracı olarak sürdürülemezdi. Devlet, devletlik iddiasında bulunabilmek için sadece dinsel haklılaştırma ile yetinemez. Devlet “taht ve tapınak” ittifakını ortaya koymalıdır. Siyaset ve din birbirinden farklıdır. Devlet bütün yurttaşların devleti olabilmek için

⁵⁷ Krş. Avusturya’daki II. Ferdinand’ın yönetimi devralması sırasında yaptığı tahta çıkış konuşması “ Sevgili okyanus hakimleri, su ve ekmekten rızıklanan, çoluk çocuk avuç açmaya giden vücudunu türlü eziyete uğratan, hurafeliğe tahammül eden”, Alıntı: *Rudolf Burger*, *Multikulturalismus im säkularen Rechtsstaat*, in: *Leviathan* 1997, S. 172 ff., 177.

⁵⁸ Polonya konusunda ayrıntı için bkz. *Depenheuer* (N 17), S. 16 ff.

⁵⁹ Karş.*Depenheuer* (N 17), S. 20.

hala laik sadece devlet olabilir, ne kadar farklı inanışlar olursa olsun onun için bu inanışlar aynı değerdedir⁶⁰.

Devlet laik olarak bütün dinler karşısında tarafsızdır. Bu nedenle dini gerçeklikten ve kutsal meşruluğun ona özgü meşruluğundan veya sürükleyiciliğinden uzaklaşır. Bu nedenle o, sadece barış uğruna birbiri ile çekişen dini gerçeklik iddiaları arasında tarafsızlığı sağlayabilen laik devlettir. Modern devletin psikolojik meşru güç tekelinin kullanım biçiminin amacı barıştır.

İç barışın sağlanması ve korunması ancak dünyevi bağlayıcı gerçeklik iddialarından vazgeçme halinde mümkündür. Dinler kendi gerçeklik iddialarını savunabilirler. Fakat gerekirse devletçe barışa zorlanabilirler. Burada her din için iddialı ve güç bir yükümlülük vardır; bu yükümlülük, kendi gerçeklik iddiasını farklı ve çelişen dini gerçeklik iddiaları ile hoşgörü ve saygı temelinde uzlaştırmaktır. Gerçek doğası gereği uzlaşmaya açık olmadığı için, din kendi gerçeklik iddiasına “köktenci” bir şekilde sahip çıkar ama gerekirse devlet tarafından hoşgörü göstermeye zorlanabilir⁶¹. Tarihi olarak bilgi kuramının ilerlemeleri bu süreçte faydalı ve yol gösterici olabilir:

Başarısızlığa uğrama riski olan gerçeğe ulaşma çabasında ona ulaşabileceğine inanmak gerektiği düşüncesi; Kant'ın Lessing'in (G. Ebrahim Lessing 18.yüzyılda yaşamış bir Alman aydınlanma edebiyatçısı ve düşünürdür:Çev.) yüzük parabolü hakkında (öne sürdüğü)Tanrının ispatlanamayacağını ispatı (yaklaşımı) ile tedricen Avrupa kültürel bilincinde yaygınlaşmıştır.

b) Laiklik Ürünü Modern Devlet

Dini beklentilerden kurtulmuş devlet aynı şekilde siyasi baskılardan arınmış din; pür devlet ve pür dini olanaklı kılabilir. Bu açıdan din özgürlüğü devletin egemenliğini güçlendirecektir. Bunun tersine yani hiçbir devlet dini gerçekten yenememiştir. İnsanların metafiziğe gereksinimi inkar edilemez, bu nedenle yasaklanamaz, ancak dış belirtileri zoraki baskı altına alınabilir. Devletin din ile açık bir çekişme içine girmesi uzun dönemde din lehine avantaj sağlayacaktır. Dinselliğin kutsallığa ulaşma çabaları her türlü siyasi hesabı başarısızlığa uğratabilir. Çoğu zaman devletin dine karşı savaşı başka alanda daha iyi kullanabileceği kendi gücünü tüketmesi ile so-

⁶⁰ Ayrıntı için bkz. *Deppenheuer* (N 17), S. 18 ff.

⁶¹ Bu sorunun çözümündeki güçlük sadece devletin laik olması ve hoşgörünün yeterli olmamasıdır.(Kısaltıldığından orijinal dipnotu metnine bakınız)

İddianamenin Unsurları ve İadesi

sonuçlanmaktadır⁶². Buradan hareketle her devletin kendi çıkarlarını iyi tahlil etmesi, dinleri geliştirmek ve bununla dinin işleyiş ve amaçlarına do-
laylı katılım konusunda buna göre karar vermesi gerekir.

c) Dinin Siyasetten Arındırma

Sadece devlet değil çoğu kez din de siyasi taleplerden dünya ve dinin ayrılması ile bir bakıma “kendiliğinden” kurtulur. Böylece din yeniden sa-
dece din olabilir⁶³. Bu durumun oluşmasında dinsel yetkinin sınırlandırıldığı
modern yaklaşım rol oynamaktadır. Kural olarak kutsal dini yazılar dünya-
nın doğru düzeninin ne olduğu konusunda bilgi vermemekte, aksine
inanana bu dünyada manevi iyiliklerini muhafaza edebilmeleri için yol
göstermektedirler. Kutsal yazılar çoğu kez tarihsel olarak tamamen farklı
toplumsal koşullarda ve modern toplumlar için asla kabul görmeyecek ce-
vaplar içermektedir. Basit toplum yapısında bireysel ahlak açısından arzu
edilen davranışlar karmaşık modern toplum için rahatsız edici ve hatta aksi
sonuçlara yol açıcı etkiler gösterebilir. Faizin meşruluğu sorunu bir tarım
toplumunda farklı, karmaşık, birbirine entegre olmuş sanayileşmiş bir dün-
yada farklıdır. Ekonominin doğasını tanımak aşırı davranışları önlemekte,
dini yorumlarla geliştirilen dolaylı ve alternatif yöntemler sonuçta bankacı-
lığa imkan vermektedir⁶⁴. Modern dünyanın her farklılığı gibi başka
sistemlerin kendine has kurallarının var olduğunun kabulü de her alanda;
(örneğin) ekonomide ahlak kurallarının bağlayıcı olamayacağını, ekonomi
mantığının önde geldiğini, böylece her alanın kendine has kuralları olduğu
sonucu vermektedir. Her halükarda bütün siyasi, ekonomik, kültürel ve dini
kurallar birbirine karışmış ise din kötü siyasetten kendisini arındırabilir.
Gerçi sadece siyasi, ekonomik veya kültürel açıdan değil aynı zamanda yet-
kilerinin aşırı genişlediği dini alanda da bu arındırmayı gerçekleştirebilir.

⁶² Bu bağlamda sadece Doğu Almanya’daki Stasi casusluk örgütü bile (iyi bir örnektir). Doğu Almanya Devleti STASİ nin yardımıyla kiliseler takip edildi ve yer altına itildi. *Gerhard Besier*, *Der SED-Staat und die Kirche*. 3 Bde., 1993-1995.

⁶³ Ayrıntılar için bkz. *Otto Depenheuer*, *Religion als ethische Reserve der säkularen Gesellschaft? Zur staats-theoretischen Bedeutung der Kirche in nachchristlicher Zeit*, in: ders. u.a. (Hg.), *Hommage Josef Isensee*, 2002, S. 3 ff.

⁶⁴ Faiz yasağı ve bu yasağı dolaylı etkisiz bırakma arayışları: *Otmar Issing*, *Der Zins und sein moralischer Schatten*, in: *FAZ* v. 20. 11. 1993; *Heinz Schröder*, *Jesus und das Geld*, 3. Aufl. 1981; *Dieter Weiss*, *Islamische Ökonomie und Christliche Wirtschaftsethik*. in: *Die neue Ordnung* 57 (2003), S. 424 ff., 428ff.

3.Bölünmüş Egemenliğin Maruz Kaldığı Tehlikeler

Egemenlik kavramsal olarak bölünemezdir. Bölünmüş her egemenlik cılız, gerilimli ve tehlikeye maruzdur. Ancak devlet ve dinin birbirinden ayrıldığı bir sistemde her iki güç de kendi “iktidar kaybını” görebilir. Devlet ve din birlikteliği muhafaza edildiği sürece iktidar sorunu açıkça tartışılmaz. Ancak devlet ve dinin ayrılma süreci–kural olarak uzun ve kanlı –her iki tarafın da insanlar üzerindeki iktidarlarının bir kısmını kaybettikleri bilincini doğurmuştur: Kilise vücutlar, devlet ise zihinler üzerindeki iktidarını kaybetmişlerdir. Dünya tarihinin her iki aktörü de egemenliklerinin sınırlanmasının kendi iktidarlarının aşırı baskı altına alınması anlamına geldiği görüşündedirler⁶⁵. Tarafların kaybolan iktidar potansiyellerinin ne dinin devletin hizmeti altına alınması ne de devletin din tarafından kullanılması ile telafi edilmesi mümkündür.

4.Güçler Ayrılığının Tarihsel Olarak Somutlaştırılması

Devlet ve dinin birbirinden ayrılması dört biçimde derinleştirilebilir. Devlet kiliseyi kendi amaçları için kullanabilir veya dini, siyasi bağlamda etkisizleştirmeyi deneyebilir. Buna karşılık kilise yeniden aktif hale gelebilmek amacıyla devletle yakınlaşmakta veya tam tersi kendi öğretisini muhafaza edebilmek için devlete mesafeli durmaktadır. Modern anayasal devletin somut uygulamasında öncelikle iki model oluşmuştur bunlar; ayrılma ve işbirliği modelleridirler.

a) İşbirliği Modeli

Almanya örneğinde olduğu gibi işbirliği modelinde devlet dinle işbirliğine onun potansiyelini kendisi ve amaçları uğruna kullanmak gayesiyle açıktır. Aynı zamanda din de devlete yakındır. Çünkü din ancak bu şekilde kendi gerçek gücüne erişebileceğine inanmaktadır. Almanya’da işbirliği modeli genellikle müdahalesiz, öncelikli ve örnek olarak uygulanmaktadır. Gerçekte bu modelin anayasal ve siyasi etkileri göz önüne alınmaktadır:

aa) Tarihsel olarak Almanya’da kilise devletle yakın işbirliği içinde olmuş ve bundan yararlanmışır. Bütün laikleşme süreçlerinde her şeyden önce mahalli kilise yönetimi Protestan Hristiyanlar ve devlet arasında bir tutkal vazifesi görmüştür. Ve 1806’da devlet ve kilisenin ayrılmasından beri Weimar İmparatorluk Anayasasının 138/1 hükmü geçmişle günümüz birbirine bağlamıştır. Kilisenin kamu hukuku tüzel kişiliği statüsü halen

⁶⁵ Bu arayış her iki iktidarın da taleplerine kaynaklık etmektedir ve söz konusu aktörlerden bağımsızdır.

İddianamenin Unsurları ve İadesi

sürdüremektedir⁶⁶. Kilisenin Almanya'daki bu statüsü kendi özgüdür. Dünyanın hiçbir yerinde anayasal ve mali bakımdan kilise bu kadar geniş çaplı devlet desteğine sahip değildir. Çoğu zaman anayasa ve bazı eyalet anayasaları Tanrı'nın adını anarak başlamaktadır. Devlet din dostu bir tutum içinde davranabilir çünkü, dinin etik koşullarından yararlanmakta, -din dışı olduğu halde- dinsel konulara katılmaktadır, belki gelecekte dinleri de bu tutumundan yararlandırabilir. Kiliselere eğitim, sosyal kurumlarda kilisenin katılımına olanak tanınabilir.

bb) Diğer taraftan Alman kökenli işbirliği modeli kiliselerin gerçekte ruhani gücünü ve dinsel yeteneğini yanlış kullanma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Aydınlanma ve 18.yüzyılın kilise öğretisine düşman hümanizmi ile beraber devlet ve kilise çok fazla gelişmeye müsait olmayan mentaliteleri ile büyük laik rakip aktörlere dönüştüler. Bugün tamamen savunma durumunda olan ve yararlandığı pek çok ayrıcalığından hiçbirini zayıflayan tebliğ gücü ve giderek "milli kiliseye" dönüşen kilise, ulusal destek olmaksızın (ayrıcalıklarını) sürdürebilecek durumda değildir⁶⁷.

İşbirliği modeli Alman kiliselerini memnun etmektedir. Kiliseler başka türlü yönetim her ne kadar mümkün olsa da mallarını refah toplumundan faydalanan bir taraf olarak işletmektedir. Dünyevi iktidarla gerçekleşen ittifak manevi fakirliğin ortaya serilmesine gerek bırakmamaktadır. Çünkü kilise yaşamsal olarak en önemli şeyi yani, parayı bu dünyada elde etmektedir. Eski iki iktidar arası rekabetten geriye sadece bir etiket ilişkisi kalmıştır. Bu durum gerçeklik iddialarını toplumsal yarara dönük destek olarak ortaya koyabilecekleri halde dinlerin, kendi kendilerini sekülerleştirdiklerini ortaya koymaktadır⁶⁸. Ve böylece dinler dünyasının kurumları da "toplumsal örgütlerden biri" haline düşmüştür. Aynı zamanda dinlerin dinselliği temsil yeteneği giderek artan bir ölçüde zayıflamakta, ödevlerinin yerine getirmek ve doğruyu insanlara ulaştırmak için ifa ettikleri aracılık giderek daha az inandırıcı hale dönüşmekte, dinsel kimliğini giderek yitirmeye yüz tutmaktadır.

⁶⁶ Karş Weimar Anayasası md. 137

⁶⁷ Konrad Adam, FAZ v. 23.12.1995.

⁶⁸ Probleme ilişkin yaklaşımlar: *Josef Isensee*, Die Säkularisierung der Kirche als Gefährdung der Säkularität des Staates, in: Gerfried W. Hunold/Wilhelm Korff (Hg.), Die Welt für morgen, 1986, S.164 ff.; *Depenheuer* (N 17), S. 26 f.

b)Ayrılık Modeli

Ayrılık modeli devlet yaşamının din konusundaki etkilerini önlemeyi, devleti tarafsızlaştırmayı ve bu alandaki etkisini asgariye indirmeyi amaçlar. Devletin bu şekilde eşit bir konuma çekilmesi karşısında hoşnutsuz olmamalıdır. Aksine din bütünlüğünü devleti sınırlayarak koruyabilir. “Dinler bir ideal olduklarını çok eskiden iddia etmekteydiler, bu durum devlet karşısında çaresiz duruma düşene ve devleti protesto edici davranışlarda bulunana kadar sürmüştür”⁶⁹.

Devlet ve din ayrılığının tipik örneği ABD’dir. Gerçekte hiçbir ülkede her iki iktidar alanının da sürekli birbirinden ayrı kaldığı görülmemiştir. Fakat dünyanın herhangi bir köşesinde kamusal alanda din sarsılmaz bir konumda değildir ve hiçbir batılı ülkede din devlete Afrika’daki (kiliseden) daha güçlü bir katkı sağlamamaktadır. Amerikan anayasasını hazırlayan nesil her iki iktidarın da karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içinde olduğunun bilincinde olmaları açısından konuya yaklaşımları Avrupalılardan daha farklıydı. Onların devletin laikleşmesine hizmetleri inanç için (bireylere) bir alan yaratmaları ve bu doğrultuda dinden inancı güçleri yettiği ve başarabildikleri oranda geri alabilmeleri idi. A. Tocqueville’in Amerikan deneyimi “bir dinin gerçek gücünün, görünürdeki iktidarı törpülenerek azaltılıp azaltılmayacağı”⁷⁰ sorusunun cevabını vermektedir. (Tocqueville) çözümü devletin dine ilişkin bütün alanlardan çekildiği Amerikan geleneğinde buluyor. Çünkü hükümetin dini konulardaki düşünceleri ile yurttaşların yaşamlarını sürdürdükleri alanda sahip oldukları inançlar aynı şey demek değildi ve (inanç konusu) yurttaşın özel dünyasının meselesi olarak kalmalıydı. İnsanlar ancak varlıklarının derinliğinde hissettikleri şeyleri kendileri anlamlandırabilir, sempati besledikleri ölçüde bir konuda başarılı olabilirlerdi. Bu nedenle devlet dini desteklemek için (din alanından) geri çekilmeliydi. Sadece mutlak bir din devlet ayrılığı cumhuriyette yaşayan her iki gücü de birbirine bağlayacak, inanç ve özgürlük ruhuna (yaşama şansı verecektir).

⁶⁹ *Burckhardt* (N 1), S. 137.

⁷⁰ „Über die Demokratie in Amerika“ [1835], 1976, 9. Kap., S. 341 ff., 343.